

Babylonský příběh s českým koncem aneb s jazykem na houbách (tentokrát lichenizovaných)

Základní charakteristiku, tj. duální charakter lišejníků jako asociace houby a řasy či sinice, odhalil poměrně pozdě – až ve druhé polovině 19. stol. – Simon Schwendener. Tato představa však byla pro většinu tehdejších lichenologů natolik revoluční, že ji nepřijali a ostře proti ní vystupovaly i největší autority (např. W. Nylander, G. W. Koerber). Samotné označení skupiny lichenizovaných hub jako lišejníky se ale používalo už od starověku (latinsky *Lichenes*). Původ slova je zřejmě v řeckém *leichen* (= bradavice, vyrážka), v moderní řečtině má slovo *leichen* dva významy – lišejník a herpes. Shodný kořen se uplatňuje i v češtině – lišej. Sice řecký původ latinského slova *lichen* není úplně jasný – může pocházet i ze slova *leicho* (= lížu), podobný původ má také slovo *lektvar*, tedy lék určený k vylizování. Pravděpodobnější je ale první verze – lišejník se tedy asi původně opisoval jako lišej kůže (kůry) stromu. Tuto domněnku by mohlo podporovat i užití lišejníků v medicíně – mohou jak různá onemocnění (též kožní) léčit, tak i různé lišeje způsobovat.

První použití slova *leichen* známe zhruba ze 3. stol. př. n. l. – Theophrastus (371–287) jím popsal výrůstky na kůře oliv. Slovo pro lišejníky má v řadě jazyků (angličtina, francouzština, italština, španělština, portugalština aj.) původ v latině, podobně z latiny vychází i čeština s dalšími slovanskými jazyky (ruština, ukrajinština, bulharština). Pozoruhodné je však paralelní dvojí vyjádření v některých jazycích – např. v ukrajinštině (*lyšajnyky* a *obrisnyky*), podobně v holandštině (*korstmossen* a *lichenen*). Z výše uvedeného je zřejmé,

že ani všechny slovanské jazyky nemusejí vycházet z latiny, následujícím příkladem je polština (*porosty*). Podobně i další jazyky mají jiný původ slova pro lišejníky, např. němčina (*die Flechte*; kromě toho však znamená také cop či košatinu) nebo skandinávské jazyky, které používají shodné slovo *lav*, jež má případně další významy: nízký (dánština a norština), primitivní (norština), spolek, sdružení (dánština). Původ finského *jäkälä* (v různých obměnách se vyskytuje i v dalších ugrofinských jazycích, např. v karelštině, laponštině, nebo

i sibiřských jazycích, které však již do ugrofinské skupiny nepatří) sice není znám, v každém případě jde o slovo velmi staré (nejméně 2–3 tisíce let). Pro srovnání, nejstarším literárním pramenem pro angličtinu je až překlad Plinia z r. 1601, pro němčinu G. Ch. Oeder z r. 1769, byť kořeny jsou zřejmě ještě starší. Lišejníky tedy evidentně měly zásadní význam pro život severských národů. Pravděpodobně ještě mladší je ostatně maďarské slovo *zuzmó* (z maďarského *zuzmará* = jinovatka), které podle F. Hazslinszkého (1884) nově vytvořili debrecínští botanici (Dioségi a Fazekas) až v r. 1807 pro odlišení od mechrostů, za něž byly lišejníky často vydávány. Může však být i starší.

Lichen jako rodové jméno poprvé nepoužil Carl Linné (1707–78), ale J. P. Tournefort v r. 1694. Linného zásluha je však v zavedení vědecké binomické nomenklatury, kde podstatné jméno představuje rod a přídatné jméno druh. Ve svém základním díle *Species Plantarum* (1753) zahrnul mezi 7 300 druhů rostlin i 80 lišejníků, všechny však v jediném rodu *Lichen*, který na 41 rodů rozčlenil další švédský botanik Erik Acharius v r. 1810 (také proto je právě on nazýván otcem lichenologie).

Základy českého botanického jmenosloví

Národní jména pro lišejníky (rostliny i jiné skupiny organismů) mají v některých jazycích charakter jmen lidových. Čeština však má v tomto ohledu mezi jinými jazyky poměrně unikátní postavení, neboť základy národního jmenosloví položené Janem Svatoplukem Preslem (1791–1849) byly shodné s vědeckou nomenklaturou – dvouslovné pojmenování, kde podstatné jméno představovalo rod a přídatné druh (mimo chodem podobně dvouslovné pojmenování zavedl Presl i pro anorganické sloučeniny). Česká jména lišejníků (stejně jako kvetoucích rostlin, mechrostů, řas a hub) mají počátek v pracích J. S. Presla (*Wšeobecný rostlinopis*, 1846) a P. M. Opize (*Seznam rostlin květeny české*, 1852). První rodová jména lišejníků však najdeme již v publikaci B. W. Berchtolda a J. S. Presla (*O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář*, 1820). Zde již jsou jména jako *dutohlávka*, *malohubka*, *terčovka* nebo *větvičník*, která byla zvolena velmi šťastně, neboť se používají

1 Zelená barva kamenných sutí porostlých lišejníky rodu mapovník (*Rhizocarpon*) již z dálky prozrazuje žulu. Pohoří Gorgany v ukrajinských Karpatech

2 Kniha B. Berchtolda a J. S. Presla z r. 1820 je první publikací, v níž se objevují česká jména lišejníků, i když pouze rodová.

3 Pupkovka válcovitá (*Umbilicaria cylindrica*) je častým lišejníkem na žulových skalách v horách. Jak naznačuje i české rodové jméno, její lupenitá stélka přirůstá k podkladu pouze svým středem.

4 Nejběžnějším zástupcem rodu *Rhizocarpon* je *R. geographicum*, jehož české jméno mapovník zeměpisný je velmi výstižné – přesto se často ještě používá nevhodné jméno lišejník zeměpisný. Černé kontury ohraničující jednotlivé stélky jsou tvořeny prvostélkou (prothallus), která neobsahuje řasu, ale pouze houbu. Zelená barva stélek však nepředstavuje jednodušší populaci, ale je tvořena různými zástupci téhož rodu.

5 Plodničky pupkovky válcovité mají zajímavě utvářený terč (zvětšeno 60×).

6 Keříčkovitá stélka stužkovce topolového (*Ramalina fastigata*) je nápadná a dekorativní. Starší jméno rožďovka topolová je rovněž frekventované, obě jména však pocházejí již z 19. stol.

7 Keříčkovité stélky druhů rodu pevnokmínek (*Stereocaulon*) připomínají mořský korál.

dodnes. V pozdější práci Presla z r. 1846 máme další dosud používaná rodová jména: důlkatec, hávnatka, nitroplodka, provazovka, puklérka, šálečka aj. Je možné, že některá jsou ještě starší a jejich autorem

je pravděpodobně P. M. Opiz, neboť některá jména mechorostů použitá Preslem najdeme již v jeho rukopise z r. 1808. Česká jména lišejníků však vznikala podle potřeb různých autorů a dodnes existují asi pro polovinu našich druhů z celkového počtu více než 1 500. Vedle jmen u nás rostoucích lišejníků však byla vytvořena i jména pro zástupce, kteří se na našem území nevykytují – většinou jde o druhy, které mají nějaký význam pro člověka (např. druhy přímořského rodu skalačka – *Rocella*, z nichž se vyráběl lakmus) nebo jsou jinak zajímavé (např. *Aspicilia esculenta* – misníčka jedlá, tradovaná jako jedno z potenciálních vysvětlení pro biblickou manú). Protože nová jména se tvořila živelně (pro česká jména nejsou žádná pravidla – např. pravidlo priority existující pro jména vědecká), pro řadu zástupců vzniklo několik jmen (pět, výjimečně i více). V několika případech existuje stejné jméno pro různé druhy lišejníků (jde o tzv. homonymum). Výskyt takových homonymických binomů pro další používání je třeba rovněž řešit – buď nepoužívat ani jedno jméno, nebo preferovat jediné, pokud je frekventované a již zažitá. Existují však i homonymní jména pro rody z jiné skupiny, např. svíčník (*Candelaria* versus cévnatá rostlina *Ceropegia*), ledviník (*Nephroma* vs. kapradina *Nephrolepis*) apod. Požadavek pro unikátní jméno (rodové či binom) je pochopitelný, nicméně v praxi se homonyma vyskytují a mnohá jsou tak zažitá, že potřeba změny není pocítována (např. shodný binom liška obecná se používá pro houbu i šelmu). Problematická jsou však homonyma lišejníků a hub, např. dvouvýtruska (*Sarcogyne* versus *Herpobasidium*), mistička (*Catillaria* a *Cliostomum* vs. *Mela-*

stiza), skvrnovka (*Spilonema* vs. *Pseudopeziza*), strupatka (*Ochrolechia* vs. *Venturia*) aj. Lišejníky jsou nyní totiž jako lichenizované houby řazeny do skupiny hub. Proto jsou takové případy neakceptovatelné a jméno lišejníku (nebo houby) je třeba změnit.

Výběr jmen pro další používání

Jména byla během doby vytvářena různým způsobem. Druhová (nejčastěji vyjadřující vlastnost, např. barvu, výskyt aj.) obvykle vznikla překladem jmen vědeckých. Někdy tak byla vytvořena i jména rodová, např. pupkovka (*Umbilicaria*, obr. 3 a 5). V některých případech však krkolomné a neznělé složeniny často zůstaly nepoužívané a byly zákonitě zapomenuty, např. kořenoplod (*Rhizocarpon*, obr. 1). Právě jméno známého zástupce tohoto rodu – *Rhizocarpon geographicum* – lišejník zeměpisný má v češtině regresivní charakter (tj. bylo použito Linnéovo rodové jméno *Lichen*, přestože rody, do nichž byl řazen, již měly jiné vědecké jméno. Až ve druhé polovině 20. stol. zavedli E. Hadač a J. Smola jméno mapovník zeměpisný (obr. 4), které je jednoznačně vhodnější. Jméno lišejník zeměpisný přežívá ve vědeckopopulární literatuře dodnes (zajímavostí je, že ve slovenštině existuje „obrácená“ paralela – zeměpisník mapovitý). Rodové jméno lišejník však bylo použito i pro další zástupce, např. některé dutohlávkvy, nebo druh *Cetraria islandica* – lišejník islandský. Pro něj se, zejména v lékařské praxi, také používá jméno mech islandský – nejužívanější je však puklérka islandská.

Další cestou usnadňující vytváření rodových českých jmen je přejímání vědeckého jména. Týká se to jak jmen odvozených

od jmen vlastních, např. borerka (*Borrera*), dufourka (*Dufourea*), menegazzie (*Menegazzia*), rocela (*Rocella*), tak i jmen ostatních – některá získala českou koncovku, např. arthonie (*Arthonia*) aj. V češtině se tento způsob pocituje jako nepřilíš vhodný, naopak ve slovenštině je běžnější. Přitom se naráží na různá úskalí ortografická, jako např. zda zachovat původní pravopis (např. zdvojené souhlásky), zda přizpůsobit pravopis výslovnosti (např. změna c na k, vynechání h za souhláskou t) apod. Některá takto utvořená jména vyšších rostlin se už používají delší dobu, jsou zažitá a působí zněle (např. lobelka). V zahradnické praxi jsou některá počestěná jména z latiny dokonce frekventovanější než existující čistě česká, např. rododendron versus pěnišník, magnolie vs. šácholan, astra vs. hvězdnice apod.

Výjimečnou odchylku od klasického binomu představují stará jména několika druhů, v nichž druhové jméno není adjektivem, ale substantivem, např. dutohlávka dutonožka (*Cladonia cenotea*) nebo papršlice liška (*Lecanographa lyncea*). I když se pro vyšší rostliny takto utvořená jména používají (např. brusnice borůvka), v případě lišejníků je vhodnější se jim vyhnout (ostatně nebyla příliš používána a vedle nich většinou máme jména zažitá). V několika případech dokonce nebyl použit binom, ale pouze jméno jedině: dutonožka, číše aj.

Z gramatického hlediska je většina českých jmen lišejníků ženského rodu. Shoda rodu mezi latinským a českým jménem ale neexistuje. Tuto vzájemnou nezávislost lze dokumentovat na příkladu gelatinózního lišejníku rodu *Collema* s českým jménem huspeník. Synonymem tohoto rodu je rod *Synechoblastus*, jehož české jméno je naopak ženského rodu – huspenitka.

Obecně neexistuje závislost národního jmenosloví na vědecké nomenklatuře. To má praktické důsledky ve stabilitě národních jmen, neboť při každé změně vědeckého jména z důvodů nomenklatorických nebo taxonomických není nutné zároveň měnit jméno české. Čas od času se objeví snaha vytvořit nějaká pravidla pro národní jmenosloví obdobná jako Mezinárodní kód botanické nomenklatury pro jména vědecká. Na rozdíl od zoologie však v české botanice tyto snahy nebyly úspěšné. Subjektivní posuzování vhodnosti jmen je obtížné. Avšak ani nepřilíš vhodné jméno není nutno zamítnout a nahradit novým.

Takové případy by spíše měly být výjimkou. Nestabilita vědeckých jmen je nezbytná a má své opodstatnění (viz výše), byť neodborníkům se změny zdají nadbytečné a především matoucí. Naopak stabilita národního jmenosloví je důležitým prvkem – jistě důležitějším než extrémní snaha nalézt nepřilíhavější jméno, která může vyústit v nekonečný příběh.

Právě pro stabilizaci národního jmenosloví byl nyní publikován soupis českých jmen lišejníků doporučených k dalšímu používání (viz časopis Příroda 2010, č. 29; zde je také inovovaná verze červeného seznamu lišejníků v ČR). Předcházela mu exerce dostupných zdrojů zahrnujících jak odborné, tak i populárně naučné články, učebnice, obrazové atlasy, encyklopedie apod. Výběr nevhodnějšího jména byl učiněn na základě několika zásad, z nichž některé již formuloval J. Dostál v r. 1963:

- české jmenosloví je nezávislé na vědecké nomenklatuře (tedy při změnách vědeckého jména nemusí vždy nutně následovat změna jména českého);
- přestože neplatí zásada priority, z jazykových a kulturních důvodů je vhodné respektovat ve značné míře jména stará; výjimky tvoří jména dlouho neužívaná, zavádějící, homonymní (v případě binomu je přednost dána více zažitému spojení), násilně novotvary apod.;
- vzít v úvahu dosavadní užívání jména, tj. frekvenci užití různými autory, období užívání i charakter publikace, v níž bylo jméno použito (preferována je např. didaktická literatura apod.);
- vytvářet jména nová pouze v odůvodněných případech (didaktické typy, zamítnutí existujícího jména z pádných důvodů aj.);
- další, spíše však pomocná kritéria, jsou např. výstižnost jména nebo naopak zavádějící charakter aj., ovšem hlavně v případě možnosti volby.

Problémem je také potřeba nových jmen pro ty zástupce, kteří své české jméno dosud nemají. Hojnost výskytu sama o sobě není důvodem, spíše je třeba přihlížet k dalším charakteristikám (nápadnost, didaktický nebo jiný význam aj.). Vzácný druh může být z tohoto pohledu významnější než druh hojný. Hlavním kritériem, které je nutné mít na zřeteli, je potřeba národní nomenklatury a její používání. Skutečnost, že existují česká jména pro více než polovinu zástupců našich lišejníků, je do určité míry absurdní, neboť skutečného použití se nejspíše dočká pouze část.

8 Větvičník slívový (*Evernia prunastri*) je častým lišejníkem na kůře volně stojících stromů i v listnatých lesích.

9 Někteří zástupci rodu bradavnice (*Verrucaria*) rostoucí na vápencích jsou schopné chemickou cestou vytvořit v podkladu drobné otvory, v nichž jsou ponořené jejich plodničky.

10 Důlkatec plicní (*Lobaria pulmonaria*) je našim největším lišejníkem, zároveň ale pro svou vysokou citlivost na znečištění ovzduší dnes již velmi vzácným a kriticky ohroženým. Jeho jméno rovněž vystihuje charakter stélky.

11 Malohubka plšivková (*Baeomyces rufus*) se světlým nosičem hnědých plodniček opravdu připomíná malé houbičky. Snímky J. Lišky

V současné době se na Slovensku vytvářejí pravidla pro národní jména rostlin. Svázat však živý jazyk pravidly je obtížné, jak je to ostatně vidět i na pravidlech spisovného jazyka. Časem dochází ke změnám, které buď reagují na vývoj jazyka, nebo se změny vytvoří poněkud uměle – byť mají logiku – a pak jsou obtížně přijímány. V případě jmen rostlin je jediný úzus obtížně nastolitelný a vymahatelný (na rozdíl od pravidel vědecké nomenklatury, kdy jména nerespektující kód jsou automaticky zamítnuta jako nesprávná). V každém případě národní jmenosloví představuje obohacení jazyka a tím i národní kultury. Dokladuje jak tvůrčí snahy různých badatelů, tak i vývoj jmenosloví a jazyka během dvou staletí. Kromě toho česká jména mají význam didaktický a zejména v mykologii mají tradici a používají se. Pokud jde o charakter, historii a tradici českých jmen rostlin a živočichů, máme důvod být na toto vše hrdí. Na druhou stranu je otázka, nakolik česká jména pro další skupiny nižších rostlin je třeba nově vytvářet. Zda to bude nutné v budoucnosti, nakonec ukáže praxe.